

ПОНЯТТЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: ПІДХОДИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 1(24), с. 276–280

Досліджується еволюція поняття правової держави в юридичній науці.

У французькій правовій науці поняття правової держави ототожнюється насамперед з принципом законності як обов'язку дотримуватись закону. Цей принцип є обмеженням адміністративної влади, ліберальним чинником в адміністративних режимах, який вимагає поділу повноважень між законодавчими й адміністративними органами, визнання закону головним джерелом законності.

У Великобританії принцип правової держави має вираз принципу верховенства права, що передбачає легітимну основу влади та ґрунтується на наданих законом повноваженнях; закон має відповідати мінімальним критеріям справедливості.

Аналізуючи загальне для Заходу розуміння правової держави, Ж. Зіллер виділяє такі її елементи, як здійснення державної влади на основі чіткого надання компетенції, дотримання політичною владою й адміністрацією закону, обов'язкового для всіх, наявності у самому законі певної кількості приписів справедливості.

У російській юридичній літературі до ознак правової держави традиційно відносять юридичний захист особи, високу правову культуру громадян, дотримання законності, ефективно діючі правоохоронні органи, свободу і господарську самостійність у сфері виробництва та споживання, стабільність конституційного порядку, верховенство закону в ієрархії нормативних актів, юридичну рівність громадян, відлагоджений механізм правового захисту особи, вищий контроль за дотриманням законів, народовладдя, самоврядування, рівноправність, повагу до прав та гідності особи, єдність прав і обов'язків, верховенство законодавчої влади.

Сучасними українськими дослідниками правової держави позначається за соціально-змістовими

ознаками як держава, у суспільному і державному житті якої панують закони, що закріплюють основні права громадян, виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали. Врегулювання відносин між особою і державою здійснюється за принципом: “Особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом”, встановлена взаємовідповідальність особи і держави, громадянам притаманна правова культура, а самі вони обізнані з життєво необхідними юридичними законами та вміють використовувати їх. А за формальними ознаками — характеризується принципом поділу влади, юридичною захищеністю особи, високим становищем у суспільному житті судових органів, повсюдним виконанням законів і підзаконних нормативних актів.

Правова держава у матеріальному відношенні орієнтується на високі ідеали нормотворчості, зв'язуючи законодавство конституційними принципами і нормативно встановлюючи систему прав громадян, у тому числі таких “надпозитивних”, як людська гідність, свобода, справедливість. Саме названі цінності залишаються основою смислової визначеності та умовою реалізації вимог, пов'язаних з ідеалами і символами віри, які не можуть бути відкинуті. У такому контексті правової держави право розглядається як нерозривна єдність формальних і матеріальних елементів, як сукупність норм об'єктивного права та суб'єктивних прав, що поєднуються з обов'язками, породжуючи відповідальність. Відтак, соціальний лад перетворюється у правопорядок, а відносини людей — у правовідносини.

Тому, звертаємось до питань співвідношення держави і права з точки зору теорії правової держави, висвітлення формального та матеріаль-

ного аспектів правової держави, дослідження її принципів, а також її розгляду у контексті процесів демократичної трансформації. Очевидно, що чи не найбільш широко дискутованим питанням є проблема співвідношення формального та матеріального аспектів у тлумаченні правової держави. Втім, на наше переконання, перш ніж аналізувати цю проблему, необхідно чітко визначити ту універсальну теоретичну основу, завдяки якій ми можемо все ж таки говорити про певну універсальну теорію правової держави, або, так би мовити, — про певне загальне концептуальне ядро, яке припускає ті або інші варіації на рівні побудови тих чи інших моделей реалізації ідеалу правової держави.

Отже, намагаючись подати цілісне визначення поняття правової держави, переважна більшість вітчизняних і зарубіжних авторів вказують на такі її ознаки, як верховенство права, поділ державної влади, законність, пріоритет прав людини і громадянина і т. д. Так, наприклад, у переліку специфічних рис правової держави О. Скакун називає: зв'язаність держави правом і його пріоритет у всіх сферах суспільного життя, наявність правових законів, зв'язаність законом громадян і держави, взаємна відповідальність держави і громадян, легальність прийняття законів та внесення змін до законодавчих актів, наявність ефективних форм контролю [1]. В. Погорілко вбачає сутність правової держави в наявності таких ознак, як: верховенство права, здійснення державної влади на основах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, взаємна відповідальність держави та особи, гарантування прав і свобод людини і громадянина [2]. Не заперечуючи безумовної цінності та плідності подібного підходу до науково-теоретичного тлумачення змісту і сутності поняття правової держави, не можна не звернути увагу на те, що всі зазначені вище властивості ставлять перед нами цілий ряд серйозних проблем у галузі науки конституційного права та теорії держави і права, основною з яких є, на наше глибоке переконання, проблема співвідношення держави і права.

На підставі ретельного аналізу політико-правових досліджень на сьогодні ми можемо констатувати існування двох прямо протилежних методологічних підходів до тлумачення проблеми співвідношення держави і права. Один із них може бути визначений як “етатистський” чи “юридично позитивістський” [3]. До речі, саме він був домінуючим у вітчизняній юридичній науці під час перебування України у складі СРСР. У його основу було покладено уявлення про похідний

характер права, яке тлумачилось винятково як сукупність юридичних норм, які видаються органами державної влади, що виникають і набувають загальнообов'язкового значення завдяки офіційному дозволу держави. Як приклад можна навести визначення А. Шебанова, для якого право є “системою правил поведінки, які санкціонуються державою і регулюють суспільні відносини” [4]. Тобто, відповідно до зазначеного підходу право розуміється як один із численних продуктів діяльності державної влади, який слугує для регулювання, нормування і контролю суспільних відносин і здійснення процесів суспільного управління. До певної міри таке ставлення до права може бути описано поняттям “інструменталізації права” і може бути окреслено завдяки простій лінійній схемі, в якій досягнення визначених державою цілей (зазначеними цілями можуть бути будь-які суспільні перетворення або зміна суспільних відносин чи будь-що інше) відбувається шляхом спрямованого впливу на суспільство за допомогою права.

Хоча, безумовно, шойно згаданий “етатистський” підхід не можна асоціювати винятково зі специфікою розвитку радянської юридичної науки, а також того впливу, який на неї мала класова теорія походження держави і права. Адже серед аргументів, які висуваються на його користь, ми можемо зустріти й такі, що жодним чином не мають ідеологічного забарвлення. Так, скажімо, прибічники етатистського підходу до проблеми взаємодії держави і права доволі часто висувають такі аргументи.

По-перше, держава виступає безпосереднім фактором встановлення та гарантування реалізації правових норм, і за умов відсутності державної влади втрачає сенс апеляція до права як до специфічного інституту.

По-друге, держава чинить вплив на право в таких сферах діяльності, як правотворчість, правореалізація та охорона права.

По-третє, саме державний примус постає гарантією, якою підкріплюється право, завдяки чому посилюється правопорядок і утворюється нормальна правова атмосфера для плідної взаємодії держави і суспільства, а також окремих членів цього суспільства.

По-четверте, держава виступає головним чинником поширення права у суспільстві, який контролює дотримання правових норм, реалізує карну функцію щодо правопорушників.

І, нарешті, по-п'яте, держава може змінювати право, виражене в державних законах.

Відповідно до іншого способу розв'язання проблеми співвідношення держави і права, який доволі часто визначають як “школа природного права”, держава є залежною в своїй діяльності від права, оскільки сила і авторитет останнього впливають з непорушності природного закону, а також невідчужуваності заснованих на ньому суб'єктивних прав індивідів.

Визнання домінуючої ролі права не завжди свідчить про те, що держава є правовою. У цьому сенсі можна навести міркування російського дослідника С. Алексєєва. Зокрема, вживаючи поняття “логіка права”, він висуває тезу про наявність діалектичного політико-правового взаємозв'язку між державою та правом, який проявляється в тому, що, виступаючи на перших етапах як офіційне державне утворення і продукт діяльності державної влади, право поступово набуває свого самобутнього та унікального статусу. Зазначена трансформація у відносинах між правом і державою спричиняється внутрішнім розвитком самого права, яке поступово проходить ряд стадій від “права сильного” до “гуманістичного права сучасного громадянського суспільства” [5]. У результаті право стає своєрідним “цивілізуючим” фактором щодо влади і державної діяльності, який набуває такої регулятивної сили, що часто перевищує регулятивну силу державної влади як такої. Але подібний внутрішній розвиток права, на думку С. Алексєєва, призводить до виникнення парадоксу, який він позначає як “протиборство права і держави”. Вплив держави на право проявляє себе таким чином, що вона його створює, вдосконалює і змінює, охороняє від правопорушень, втілює в життя.

Однак специфіка цього взаємозв'язку полягає в тому, що природна властивість державної влади до розширення своєї компетенції та свого впливу згодом стикається із суттєвою перешкодою, якою виступає право. Чи, як зазначає С. Алексєєв: державна влада натикається на близький до себе соціальний інститут, який у певному сенсі є породженням самої влади, — на право [5]. Тому виявляється, що не лише держава може впливати на право, а й право набуває, так би мовити, “владних повноважень”, які проявляються у його здатності обмежувати державну владу. При цьому вкрай важливим моментом, на якому, на нашу думку, варто особливо наголосити, є те, що подібна необхідність в обмеженні влади існує не лише за умов тоталітарних та авторитарних політичних режимів, а й у випадку демократичної держави.

Характеризуючи демократію як правління народу, ми, тим не менш, не повинні ідеалізувати її, оскільки навіть найдемократичніша держава потребує наявності державного апарату, який природно прагнучим до розв'язання державних і суспільних проблем шляхом вольових адміністративних рішень, які під гаслами ефективності можуть ставити під загрозу права і свободи того самого народу, заради якого вони і приймаються. Тому, зважаючи на цілу низку проблем, які об'єктивно постають за умов демократії, правова держава у разі потреби має бути здатною стримати свавілля демократичної більшості.

Саме тому такий відомий сучасний теоретик демократії, як Р. Даль, описуючи інститути демократії, наголошує на необхідності забезпечення верховенства права щодо державної влади, а також на безумовному дотриманні загальних громадянських прав: “Ніхто з людей, на яких поширюється юрисдикція державної влади, не може бути позбавлений таких прав, як: право участі у вільних та справедливих виборах посадових осіб держави; право на утворення незалежних політичних організацій; право на свободу слова і думки; право на доступ до альтернативних джерел інформації; право на інші свободи і можливості, які є необхідними для ефективного функціонування політичних інститутів демократії” [6].

Отже, висвітлюючи характер взаємозв'язку між правом і державою, С. Алексєєв фактично виділяє дві складові цього процесу. По-перше, це історичний аспект. З цієї позиції право виступає як породження держави, чи, інакше кажучи, як таке явище, що має своїм джерелом і основою державу, державну владу і державні інститути. По-друге, це структурно-функціональний аспект. Відповідно до нього право і держава виступають уже не у формі причини і наслідку, а як рівнопорядкові явища, коли забезпечуючи реалізацію права і дотримання належного рівня правопорядку, держава опиняється в такому ж становищі, як і інші об'єкти правового регулювання (тобто вона може діяти лише у межах, встановлених законами і не має права довільно ставитися до нормативно-правових актів).

Але подібне виокремлення структурно-функціонального елемента у взаємовідносинах держави і права змушує нас говорити вже не про державу взагалі, а лише про правову державу. Це пояснюється тим, що визнання обмеженості державної влади правом означає заперечення за її політичним режимом ознак авторитарності чи тоталітарності. Дійсно, як для авторитарних, так і для тоталітарних держав сама теза про рів-

ноправність держави і права виявляється неприпустимою. У цьому сенсі, погоджуючись із тезою О. Скрипнюка про те, що авторитарні й тоталітарні політичні режими характеризуються зосередженням всієї повноти влади в руках однієї особи чи групи осіб та значними обмеженнями прав і свобод громадян [7], ми водночас констатуємо, що будь-яка спроба поставити поряд із подібною централізованою державною владою який-небудь інший інститут (насамперед інститут прав людини і громадянина) суперечитиме сутності цього типу держави і цього типу політичного режиму.

У ст. 30 Загальної декларації прав людини вказується, що жодна держава, група осіб чи окремі особи не мають права займатися будь-якою діяльністю чи вчиняти дії, спрямовані на знищення визначених в Декларації прав і свобод [8].

Юридичною формою виразу зазначеного типу взаємозв'язку виступають численні конституційні положення, які в тих чи інших варіаціях трапляються майже в усіх без винятку конституціях сучасних демократичних держав. Скажімо, у Конституції України це, наприклад, ст. 3 та 8, в яких зазначається, що: а) права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; б) в Україні визнається і діє принцип верховенства права [9]. У Конституції Іспанії це ст. 9, в якій як на громадян, так і на державу покладено обов'язок дотримуватись конституції та законів, а державна влада зобов'язується створювати ефективні умови, за яких свобода, рівність та права людини ставатимуть реальними. Оскільки таких прикладів можна навести безліч, тому ми не вдаватимемося до дослідження способів конкретної конституційно-юридичної фіксації цього типу зв'язку між державою і правом, який характеризує правову державу.

В іншому ж випадку, коли держава виступає незаперечним доміном у стосунках “держава — право”, ми вживатимемо поняття авторитарно-тоталітарної держави. У результаті чого двом типам взаємовідносин між правом і державою фактично відповідатимуть такі дві типологічні моделі: а) правова держава — право — правовий закон; б) авторитарно-тоталітарна держава — закон. Тобто, як бачимо, коректне вживання поняття права передбачає, що, поряд із виконанням державою правотворчої, правореалізаційної та правоохоронної функцій, вона ніколи не може виходити за встановлені правові межі і не повинна проголошувати себе творцем права.

Отже, на основі проведеного аналізу співвідношення держави і права в контексті теорії правової

держави ми можемо сформулювати такі важливі для нашого подальшого розгляду положення. По-перше, поряд із традиційно усталеним у теорії держави і права однобічним підходом до тлумачення зв'язку права і держави, який виходить із надання визначальної ролі лише одному із зазначених суб'єктів взаємовідносин, ми маємо всі підстави для того, щоб говорити про існування принаймні ще одного підходу, який, оперуючи поняттям “взаємовплив”, наголошує на нерозривності таких явищ, як держава та право, а також на існуванні двостороннього взаємозв'язку між ними. По-друге, наголос на такій ознаці правової держави, як верховенство права, не означає заперечення впливу держави на формування і розвиток права. У цьому сенсі держава має прямий вплив як на формування джерел права, так і на забезпечення його реалізації в суспільстві. По-третє, розвиток правової держави передбачає не лише вдосконалення правової системи, а й обов'язкове паралельне піднесення ролі держави, яка має отримати всі необхідні можливості для перетворення формально проголошеного права на реальні і діючі правовідносини.

Не можна вважати випадковим той факт, що у ст. 1 Конституції України серед основних цілей державного і суспільного розвитку стоять поспіль такі три поняття, як правова, демократична та соціальна держава. Нині серед вітчизняних дослідників існують різні погляди щодо співвідношення зазначених понять. Наприклад, О. Скрипнюк вважає, що побудова правової держави неможлива в умовах антидемократичних (авторитарних або тоталітарних) політичних режимів, а також якщо держава не ставить перед собою соціальних цілей [10].

У працях багатьох сучасних науковців ми бачимо чітко виражену тенденцію характеризувати правову державу не лише з точки зору процедури прийняття та реалізації законів, а й враховуючи матеріальні властивості цієї держави. А саме: хто визнається вищим носієм влади, чи діє принцип поділу влади, чи закріплено норму про взаємну відповідальність держави і особи і т. д. Тобто, як виявляється, становлення і розвиток правової держави відбувається лише на певній основі, або, так би мовити, на певному матеріалі, оскільки далеко не кожна держава може стати правовою, і не кожний тип організації державної влади здатен реалізувати ідеал правової держави.

Отже, на сьогодні ми об'єктивно засвідчуємо намагання відійти від вузького формального тлумачення правової держави, і виділяємо у процесі її розвитку та функціонування ще й матеріальний аспект. У зв'язку з цим у принципово новому ракурсі

постає ряд важливих для теорії держави і права та для науки конституційного права проблем.

Однією з таких проблем є питання припустимості застосування у правовій державі принципу *contra legem* (тобто йдеться про можливість судової влади виправляти помилки законодавця). Більше того, зазначена проблема дає змогу продемонструвати специфіку взаємодії формального та матеріального аспектів у визначенні правової держави, а також показати всі ті проблеми, що виникають у разі абсолютизації формального підходу. Дійсно, з формальної точки зору застосування, або навіть посилення у судовій практиці на принцип *contra legem*, суперечить правовій державі, як такій державі, де будь-яка державна влада (у тому числі й судова) здійснюється лише на основі закону.

На перший погляд подібний формальний підхід видається цілком обґрунтованим, оскільки одним із основоположних завдань судової влади є здійснення правосуддя на основі закону і відповідно до нього. Однак, як наголошували противники формального розуміння правової держави, слідування закону може розглядатись як імперативна вимога у правовій державі тільки за тієї умови, якщо сам закон відповідає праву. Тобто як формальний, так і матеріальний підходи до тлумачення змісту і сутності правової держави визнають тезу, що верховенство права подано у законі і через закон, є першою і найбільш значущою властивістю такої держави, яка претендує на те, щоб бути правовою. Але якщо для прибічників формального тлумачення правової держави закони завжди описуються як правові, то прихильники іншого підходу вказують, що навіть у демократичних державах закони далеко не завжди відповідають праву і прийняття того чи іншого нормативно-правового акта уповноваженим органом та згідно з встановленою законом процедурою ще не є запорукою того, що цей закон є правовим.

Отже, проблема застосування принципу *contra legem* є важливим предметом науково-юридичного аналізу, оскільки завдяки їй ми, власне, отри-

муємо можливість ще раз побачити всі аргументи “за” та “проти” формального тлумачення правової держави.

Таким чином, досліджуючи співвідношення матеріального та формального аспектів аналізу поняття правової держави, можна впевнено стверджувати, що поступово характерний для теорій, що розроблялися наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., наголос на формальних аспектах функціонування правової держави вже з середини ХХ ст. набуває свого логічного доповнення у науково-теоретичних дослідженнях, які поряд із формальним тлумаченням правової держави запропонували звертати увагу на її матеріальний аспект.

Література

1. Скакун О. Ф. Теория государства и права. — Х.: Консум, 2000. — 704 с.
2. Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. — К.: Укр. центр правничих студій, 1999. — 376 с.
3. Нерсесянц В. С. Право и закон. Из истории правовых учений. — М.: Наука, 1983. — 368 с.
4. Основы советского законодательства / Под ред. А. Ф. Шебанова. — М.: Просвещение, 1974. — 320 с.
5. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — 712 с.
6. Даль Р. А. О демократии. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 208 с.
7. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. — 600 с.
8. Международные акты о правах человека: Сб. документов. — М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — 784 с.
9. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
10. Скрипнюк О. В. Правова, соціальна держава в Україні: конституційні основи та тенденції розвитку // Правова держава. — К., 2001. — Вип. 12. — С. 186–197.

На сучасному етапі розвитку юридичної науки здійснюється перехід від формального підходу до тлумачення правової держави, доповнюючи його матеріальним підходом. У зв'язку з цим виникає ряд важливих теоретичних проблем.

На современном этапе развития юридической науки осуществляется переход от формального подхода к толкованию правового государства, дополняя его материальным подходом. В связи с этим возникает ряд важных теоретических проблем.

At the present stage of development of jurisprudence transition from a formalistic approach to lawful state interpretation is carried out, supplementing with its material approach. In this connection there is a set of the important theoretical problems.

Надійшла 3 березня 2010 р.